

УДК 347.132(045)

КОНДИКЦІЙНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

THE UNJUST ENRICHMENT OBLIGATIONS IN CIVIL LAW OF UKRAINE: PROBLEMS OF LEGAL REGULATION

Рогатюк А.В.,
студентка
Юридичного інституту
Національного авіаційного університету

Стаття присвячена вивченню та аналізу інституту кондикційних зобов'язань як способу захисту порушеного права особи та наявних прогалин в його нормативному регулюванні. Актуальність даного дослідження полягає в тому, що на даний період розвитку вітчизняної цивілістики існують значні прогалини у регулюванні відносин з безпідставного збагачення, а також у розумінні їх співвідношення з іншими вимогами про захист цивільних прав людини та громадянина. Метою даної роботи є проведення системного науково-теоретичного аналізу основних понять у сфері кондикційних зобов'язань, а також формування необхідних поправок та зауважень до цивільного законодавства України у даній сфері.

Ключові слова: кондикція, кондикційні зобов'язання, безпідставне збагачення, реституція, виндикація.

Статья посвящена изучению и анализу института кондикционных обязательств как способа защиты нарушенного права личности и имеющихся проблем в его нормативном регулировании. Актуальность данного исследования заключается в том, что на данный период развития отечественной цивилистики существуют значительные пробелы в регулировании отношений из неосновательного обогащения, а также в понимании их соотношения с другими требованиями о защите гражданских прав человека и гражданина. Целью данной работы является проведение системного научно-теоретического анализа основных понятий в сфере кондикционных обязательств, а также формирование необходимых поправок и замечаний к гражданскому законодательству Украины в данной сфере.

Ключевые слова: кондикция, кондикционные обязательства, неосновательное обогащение, реституция, виндикация.

The article is devoted to the study and analysis of the Institute of conditional obligations as a way to protect the violated rights of the individual and the existing problems in its normative regulation. The relevance of this study lies in the fact that at this period of the domestic civil law development there are significant gaps in the regulation of relations of unjust enrichment, as well as to understanding of their relationship with other requirements on the protection of human and civil rights. The aim of this work is to carry out systematic research and theoretical analysis of the basic concepts in the field of conditional obligations as well as the formation of the necessary corrections and comments to the civil legislation of Ukraine in this field.

Key words: condition, conditional obligations, unjust enrichment, restitution, vindication.

Актуальність теми. Сучасні зміни у вітчизняному цивільному законодавстві відображають загальну тенденцію посилення захисту прав приватної особи, яка має місце в останні десятиліття. Дослідження відносин, які виникають внаслідок набуття або збереження майна без достатньої правової підстави, котрі нерідко розглядають як охоронні зобов'язання, коли іншим чином відшкодувати шкоду потерпілому неможливо, посідають у цьому процесі не останнє місце.

Актуальність цього дослідження перш за все пов'язана з важливістю інституту кондикційних зобов'язань як способу захисту порушеного права особи та наявними прогалинами в його нормативному регулюванні.

Дана тема досить часто висвітлювалась у доктринальних дослідженнях таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як М.М. Агарков, С.С. Алексєєв, Ч.Н. Азімов, І.С. Берестова, Д.В. Боброва, Ю.С. Гамбаров, А. Гордон, О.В. Дзера, В.М. Ігнатенко, Ю.Х. Калмиков, А.І. Косарєв, Н.С. Малєїн, В.П. Маслов, Г.К. Матвєєв, С.Н. Ландкоф, В.В. Луць, І.Б. Новицький, О.А. Підпригора, К. Победоносцев, Н.В. Полстасєв, Й.О. Покровський, В.А. Тархов, Ю.К. Толстой, Є.О. Харитонов, В.М., О.А. Шамшов та ін.

Мета даної роботи – проведення системного науково-теоретичного аналізу основних понять даної теми.

Означена мета обумовлює вирішення наступних завдань:

- ознайомитись з основними підходами до визначення суті поняття та основних ознак кондикційних зобов'язань;
- провести порівняльний аналіз різних видів зобов'язань, що можуть на практиці можуть конкурувати з кондикційними зобов'язаннями;
- порівняти законодавче та доктринальне розуміння головних понять, що охоплює дана тема;
- проаналізувати законодавство України та визначити основні шляхи його вдосконалення, вияснити думки вчених з цього питання.

При написанні цієї роботи автор використовував наступні методи:

- діалектики (аналіз сучасного стану законодавства);
- логічний (встановлення логічних зв'язків між елементами кондикційних зобов'язань, формулювання висновків з викладеного матеріалу);
- формально-догматичний (юридичне висвітлення основних визначень, порівняння різних правничих підходів до понять даної теми);
- порівняльно-правовий (порівняння основних правових понять та категорій, пов'язаних з даною темою);
- системного аналізу (розгляд кондикційних зобов'язань як цілісної системи);
- структурно-функціональний (вивчення структурних елементів системи кондикційних зобов'язань як самостійних частин, визначення їх властивостей та значення);
- тлумачно-правовий (тлумачення окремо взятих понять, розгляд декількох підходів до розуміння одного і того ж терміна).

Виклад основного матеріалу. Щоб зрозуміти сутність кондикційних зобов'язань, необхідно вивести їх загальні ознаки [3, с. 567–669]:

1) зобов'язання з безпідставного збагачення відносяться до числа охоронних зобов'язань, оскільки покликані відновити порушене в тому чи іншому ланці розподіл матеріальних благ;

2) зобов'язання з безпідставного збагачення замикають систему окремих видів зобов'язань. Пояснюється це, принаймні, двома обставинами. По-перше, зазначені зобов'язання можуть виникати з самих різних юридичних фактів, що породжують цивільно-правові наслідки. По-друге, займаючи в системі зобов'язань цілком самостійне місце, вони нерідко супроводжують зобов'язання, що виникають з інших підстав і мають іншу юридичну природу, виступаючи по відношенню до них в якості

«зобов'язань-супутників» (ч. 3 ст. 1212 Цивільного кодексу України);

3) дія зобов'язань з безпідставного збагачення поширюється головним чином на грошові зобов'язання. Адже обов'язкова ознака речей, що можуть витребуватись за кондикційним позовом – вони мають бути родовими і при переході із одного в інший господарський обіг мають змішатись з майном набувача, а інакше мова може йти лише про віндикаційний позов (витребування майна з чужого незаконного володіння);

4) майновий характер зобов'язань, адже їх основа – відносини по переміщенню матеріальних благ;

5) ці правовідносини виникають між боржником та кредитором (потерпілим та набувачем), направлені на переміщення матеріальних благ із одної в іншу господарську сферу;

6) кондикційні зобов'язання мають не договірний характер, а отже, можуть виникати з самих різноманітних юридичних фактів, окрім договору.

З урахуванням всього вищесказаного, визначення зобов'язань з безпідставного збагачення буде таким: в силу зобов'язань з безпідставного збагачення одна сторона – боржник, у господарській сфері якого відбулося придбання або збереження майна без правової підстави, зобов'язана передати це майно особі, за рахунок якої безпідставне збагачення мало місце, а у випадках, передбачених законом, іншій уповноваженій особі, а інша сторона – кредитор має право вимагати передачі їй вказаного майна.

Дане визначення є доктринальним, і відрізняється від легального, що міститься в ч. 1 ст. 1212 Цивільного кодексу України: «Особа, яка набула майно або зберігала його в себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуто майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно» [2, с. 248].

До елементів цивільного правовідношення, в тому числі і зобов'язального, прийнято відносити його суб'єкти, предмет (об'єкт) і юридичний зміст, тобто права і обов'язки його учасників. За цим планом можна охарактеризувати і особливості елементів кондикційних зобов'язань.

1. Суб'єкти зобов'язань з безпідставного збагачення. Якщо виходити з легального визначення зазначених зобов'язань, даного в ч. 1 ст. 1212 Цивільного кодексу України, то виявлення їх суб'єктного складу особливих труднощів не викликає. В якості боржника в цих зобов'язаннях виступає особа, в господарській сфері якої без правової підстави утворилася майнова вигода, в якості кредитора – особа, за рахунок якої це сталося і яке в результаті виявилось в збитку [4, с. 119].

2. Предмет (об'єкт) зобов'язань з безпідставного збагачення. Поведінка учасників розглянутих зобов'язань фокусується на безпідставно придбаному або збереженому майні зі всіма змінами, які воно зазнало чи може зазнати. Саме це майно і складає предмет кондикційного зобов'язання.

3. Зміст зобов'язань з безпідставного збагачення. Як уже зазначалося, юридичний зміст зобов'язань з безпідставного збагачення як одного з видів цивільних правовідносин складають суб'єктивні права та обов'язки його учасників. Суб'єктивне право кредитора в кондикційному зобов'язанні – це юридично забезпечена можливість вимагати повернення безпідставного збагачення з усіма доходами за вирахуванням витрат на його утримання. Відповідно, юридичний обов'язок боржника в кондикційному зобов'язанні – це міра належної поведінки зобов'язаної особи, яка виражається в поверненні уповноваженій особі безпідставного збагачення з усіма доходами за вирахуванням витрат на його утримання. На перше місце ставиться обов'язок в натурі повернути потерпілому майно, що становить безпідставне збагачення набувача. [5, с. 236]

Необхідно зазначити, що під час здійснення даного дослідження автором проведено системний науково-тео-

ретичний аналіз основних понять даної теми, виявлено деякі прогалини та недоліки законодавства та запропоновано власні шляхи вирішення проблем.

Перш за все, на нашу думку, доцільно змінити назву глави 83 Цивільного кодексу України «Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави» на «Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення за рахунок іншої особи».

По-друге, ч. 2 ст. 1214 Цивільного кодексу України «У разі безпідставного одержання чи збереження грошей нараховуються проценти за користування ними», що відсилає до ст. 536 Цивільного кодексу України, доповнити положеннями про розмір відсотків та порядок їх стягнення відповідно до норм цивільного законодавства Російської Федерації з даних питань, а саме розмір відсотків визначити згідно з існуючою в відповідній місцевості обліковою ставкою банківського відсотка на день виконання грошового зобов'язання, а при стягненні боргу в судовому порядку – на день пред'явлення позову або на день винесення рішення. Відсотки стягувати до дня сплати кредитором суми грошового зобов'язання. Якщо заподіяні кредитором збитки повністю не покриваються відсотками, то затвердити право кредитора вимагати від боржника відшкодування збитків у частині, що перевищує відсотки [2].

Також варто звернути увагу на розмежування кондикційних та інших видів зобов'язань, а можливо, навіть нормативно закріпити у главі 83 Цивільного кодексу України деякі аспекти даного питання.

Але необхідно сказати, що ще значна кількість питань у цій галузі залишається недослідженою взагалі або дослідженою недостатньо.

Для розкриття даного розділу спочатку необхідно визначити, що є в даному випадку конкуренцією зобов'язань. Особисто ми погоджуємось з І.Е. Берестовою, яка в своїй дисертації на тему: «Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави» при розгляді даного питання визначає конкуренцію позовів як належність кредитору декількох теоретично рівних один одному, альтернативних та направлених на захист одного і того ж права або інтересу вимог до боржника; право або інтерес при цьому забезпечується за вибором кредитора будь-яким одним із найбільш зручних з практичних міркувань способів [7, с.116].

Перш за все варто звернути увагу на конкуренцію кондикційних зобов'язань та деліктних зобов'язань. Для виникнення зобов'язань із завдання шкоди необхідна наявність вини правопорушника на відміну від зобов'язань з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, в яких вина не має значення, оскільки важливий самий факт неправомірного набуття (збереження) майна однією особою за рахунок іншої. Для виникнення зобов'язань із завдання шкоди необхідною умовою є поєднання винної поведінки відповідача і наявності особи, яка буде визнана та буде захищатися в якості потерпілої. Для виникнення зобов'язань з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави необхідна відсутність у діях набувача умислу і присутній потерпілий, встановлений законом [8].

Зобов'язання із завдання шкоди забезпечує поновлення майнової сфери потерпілого в тому стані, в якому ця сфера знаходилася до правопорушення, за принципом повного відшкодування. Указується, що в цьому випадку повернення майнового надання дорівнює обсягу шкоди. При набутті, збереженні майна без достатньої правової підстави відсутня невідповідність майнової вигоди набувача втратам потерпілого: останньому шкода відшкодовується тільки в тому розмірі, в якому боржник збагатився [2, с. 201].

Відшкодування завданої шкоди є мірою відповідальності, а обов'язок набувача повернути безпідставно набуте (збережене) майно потерпілому не відноситься до мір відповідальності, оскільки боржник при цьому не несе

ніяких майнових втрат — він зобов'язується повернути тільки майно, яке безпідставно набув у потерпілого, а у випадках, якщо майно може приносити доходи, — і всі доходи, тому що вони також належать до майнової сфери потерпілого.

Дуже важливим є те, що, не дивлячись на зручність потерпілим застосування деліктного позову для задоволення своїх вимог, перевага повинна надаватися позову із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави у тих випадках, коли мова йде про «упущену вигоду». Деліктний позов у таких справах не може задовольнити усі майнові вимоги потерпілого.

Якщо ж порівнювати зобов'язання з безпідставного збагачення та договірні зобов'язання, а також зобов'язання, що виникають із вчинення дій в інтересах іншої особи, то перш за все необхідно зазначити, що мета вимоги про повернення виконаного за договором полягає в тому, щоб домогтися повернення виконаного або відшкодування майнових втрат кредитору, на підставі яких утворилася майнова вигода у боржника при відсутності на той час правової підстави. При настанні об'єктивних обставин, що припиняють договірне правовідношення, вимога про виконання зустрічного договірного зобов'язання трансформується у вимогу про повернення безпідставно набутого (збереженого) [3, с. 657].

Вимога про повернення помилково виконаного хоч і знаходиться у зв'язку з договірним правовідношенням, однак не залежить від нього і не здійснює впливу на його рух, тоді як вимога про повернення виконаного за договором у зв'язку з відсутністю (відпадинням) правової підстави виконання свідчить про припинення початкового договірного правовідношення і виникнення зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. Інститут набуття, збереження майна без достатньої правової підстави представляє собою граничний інститут, спрямований на вирішення конфліктів між особами, які раніш не перебували у правовідносинах або які були суб'єктами недійсних договорів.

Розмежування зобов'язань з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави та зобов'язань, що виникають із вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення, необхідно проводити за критерієм вольової направленості дій особи щодо розпорядження майном, яке їй належить. Якщо перехід майна від однієї особи до іншої відбувається в результаті дій самого потерпілого, якій не мав наміру надати майнову вигоду іншій особі, то такий перехід слід розглядати як безпідставне набуття або збереження майна [6, с. 180–181].

Особливу увагу варто приділити розмежуванню кондикційних зобов'язань з виндикаційними вимогами. Виндикаційні позови представляють собою речово-правові засоби захисту права власності. На відміну від них зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави є зобов'язально-правовими засобами захисту, тобто коли власник речі і фактичний володілець нею знаходяться у договірних або недоговірних відносинах.

Головний критерій, яким належить керуватися при розмежуванні зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої підстави із виндикаційними вимогами — природні властивості майна і визначена форма використання цих властивостей в певних умовах цивільного обігу. За цією ознакою майно поділяється на майно, визначене індивідуальними та визначене родовими ознаками [7, с. 158].

Розмежування між зобов'язаннями з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави і виндикаційними позовами, які пред'являються до недобросовісних володілців, необхідно проводити також за суб'єктивними умовами їх виникнення. Зобов'язання із повернення безпідставно набутого виникають тільки тоді,

коли надходження майна у сферу набувача відбувається при відсутності умислу в діях набувача, наявність вини у формі простої необережності не заперечує настанню вказаних зобов'язань, тобто зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави передбачають щонайменше початкову добросовісність набувача. Навпаки, фактичний володілець майна, яке віндикується, може отримати у своє незаконне володіння майно у результаті як добросовісних, так і недобросовісних дій з його боку [8].

В окремих випадках ознакою, яка розмежовує ці позови, є наявність або відсутність майнової вигоди на стороні відповідача. Віндикаційний позов пред'являється не тільки тоді, коли відповідач безоплатно отримує спірне майно, але і при відплатному його набутті. Тому на стороні відповідача майнової вигоди може і не бути. Для виникнення ж зобов'язання із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави ця ознака є необхідною.

Зобов'язання із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави також слід відрізняти від віндикаційних позовів і формою відшкодування, яка допускає компенсацію майнових втрат шляхом передачі правомочній особі речей, однорідних до втрачених або шляхом передачі їх грошового еквіваленту.

Висновки. Отже, узагальнюючи все вище сказане, варто сказати, що розмежування різних видів зобов'язань є надважливим питанням з боку застосування відповідних норм на практиці.

Дослідження ефективності правового регулювання відносин, які виникають у зв'язку з безпідставним набуттям або збереженням майна, а також встановлення напрямку їх подальшого вдосконалення, є актуальними з теоретичної та практичної точок зору.

Під час здійснення даного дослідження було проведено системний науково-теоретичний аналіз основних понять даної теми, були виявлені деякі прогалини та недоліки законодавства, запропоновані власні шляхи вирішення проблем.

Перш за все, на нашу думку, доцільно змінити назву гл. 83 Цивільного кодексу України «Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави» на «Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення за рахунок іншої особи».

По-друге, ч. 2 ст. 1214 Цивільного кодексу України «У разі безпідставного одержання чи збереження грошей нараховуються проценти за користування ними», що відсилає до ст. 536 Цивільного кодексу України, доповнити положеннями про розмір відсотків та порядок їх стягнення відповідно до норм цивільного законодавства України з даних питань, а саме розмір відсотків визначити згідно з існуючою у відповідній місцевості обліковою ставкою банківського відсотка на день виконання грошового зобов'язання, а при стягненні боргу в судовому порядку – на день пред'явлення позову або на день винесення рішення. Відсотки стягувати до дня сплати кредитором суми грошового зобов'язання. Якщо заподіяні кредитором збитки повністю не покриваються відсотками, то затвердити право кредитора вимагати від боржника відшкодування збитків у частині, що перевищує відсотки.

Також варто звернути увагу на розмежування кондикційних та інших видів зобов'язань, а можливо, навіть нормативно закріпити у гл. 83 Цивільного кодексу України деякі аспекти даного питання.

Але необхідно сказати, що ще значна кількість питань у цій галузі залишається недослідженою взагалі або дослідженою недостатньо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.
2. Цивільний кодекс України: чинне законодавство України зі змінами та доповненнями станом на 11 жовтня 2012 р. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 272 с.
3. Харитонов Є.О. Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України / Є.О. Харитонов. – К. : Правова єдність, 2010. – 752 с.
4. Підпригора О., Харитонов Є. Римське право як підґрунтя юридичної освіти / О. Підпригора, Є. Харитонов // Право України. – 2000. – № 1. – С. 117–121.
5. Ніколаєнко О.В. Концепція та поняття зобов'язань, які виникають внаслідок набуття або збереження майна без достатньої правової підстави в цивільному законодавстві України / О.В. Ніколаєнко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. літ., 2006. – Вип. 28. – С. 231–237.
6. Пучкова Г.В. Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення, за римським приватним правом та їх рецепція у цивільному праві України : дис. ... к. ю. н. : спец. 12.00.03 / Г.В. Пучкова ; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2007. – 198 с.
7. Берестова І.Е. Зобов'язання з набуття збереження майна без достатньої правової підстави : дис. ... к. ю. н. : спец. 12.00.03 / І.Е. Берестова ; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2004. – 174 с.
8. Берестова І.Е. Співвідношення та розмежування зобов'язань з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави із зобов'язаннями, що виникають / І.Е. Берестова // Актуальні питання цивільного та господарського права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.journal.yurpayintel.com.ua/18/print/>.